

МОРАЛЬНІСНА КУЛЬТУРА

УДК 172; 304.42

DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1\(14\).07](https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1(14).07)

Ірина МАСЛІКОВА, д-р філос. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-9463-5223

e-mail: i.i.maslikova@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕМПАТІЯ ЯК ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНОМУ НАСИЛЬСТВУ:
НА ШЛЯХАХ ДО СУСПІЛЬСТВА ТУРБОТИ

Вступ. У статті окреслено концептуальний ландшафт дослідження альтруїзму, який (ландшафт) дозволяє пояснити відмінності біологічного, поведінкового та психологічного альтруїзму, визначити його специфічні риси та намітити перспективи міждисциплінарного вивчення емпатії. Висвітлено історію формування поняття "емпатія", з'ясовано його відмінність від симпатії та співчуття. Виявлено важливість емпатії для обґрунтування нормативних моральних суджень у формуванні мотивації щодо полегшення страждань інших. Зроблено наголос на когнітивних і емоційних характеристиках емпатії, які постають дієвими мотиваційними чинниками для індивідуальної допомоги іншим і слугують засадою для формування політичних та управлінських рішень щодо інституційної допомоги вразливим групам людей. Зосереджено увагу на важливості емпатії для моральної свідомості та моральної діяльності.

Методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для з'ясування сутності емпатії, її ролі у формуванні моральної свідомості та моральної діяльності; систематизації різних уявлень про емоційні реакції людини та можливості турботливих відносин у сучасному суспільстві. Аналіз проблем політичного насильства та можливостей його подолання здійснено в міждисциплінарній інтеграції культурологічного, філософсько-етичного та психологічного знання.

Результати. Розглянуто можливості розвитку емпатії через техніки морального виховання ("індуктивне навчання", моделювання, діалогічне обговорення дилемних ситуацій, закріплення навичок турботи через співпрацю, "конфірмація"), які випрацюють психологи моралі та представники етики турботи як нового міждисциплінарного напрямку досліджень взаємовідносин громадян. Розкрито перспективи етики турботи у розв'язанні проблем, що виникають у практиках охорони здоров'я, соціальної допомоги, національної оборони та безпеки, реалізації політичних протестів та активної участі в громадянському житті. Визначено дослідницький потенціал етики турботи в здійсненні аналізу досвіду різних форм політичного насильства, скоєного під час війн, геноциду, тероризму. Урахування контекстів вчинення конкретних актів політичного насильства дозволить краще зрозуміти причини політичного насильства, розробляти алгоритми розв'язання подібних конфліктів та механізми запобігання цим конфліктам.

Висновки. Важливим чинником протидії насильству постає емпатія, яка актуалізується під час документування актів насильства та через сприйняття мистецьких творів, репортажів, літературних розповідей, які містять фіксації досвіду страждань. Така практика є необхідною для задіяних у реабілітації жертв політичного терору та геноцидів; тих, хто шукає механізми справедливого покарання воєнних злочинців та відшкодування моральної шкоди жертвам насильства; хто по завершенню конфліктів вибудовує умови спільного життя для вцілілих. Тим самим створюються умови взаємної довіри, поваги та допомоги, що є засадами суспільства турботи.

Ключові слова: емпатія, альтруїзм, співчуття, насильство, війна, геноцид, етика турботи, суспільство турботи, моральне почуття, моральна діяльність.

Вступ

Невивчені уроки Другої світової війни призвели до повторення жахів масових убивств, геноцидів у Камбоджі, Руанді, Боснії, терористичних актів в Європі, Америці, на Близькому Сході. Одинадцятий рік триває російська агресія проти України, кожен день якої примножує страждання і затягує у свою орбіту все більше людей. Очевидно, що страждання та політичне насильство, що їх викликає, постають предметом постійних розмислів та дискусій. Політологи намагаються зрозуміти та пояснити причини політичного насильства, знайти ефективні правові заходи протидії йому. Психологи загострюють увагу на психічних станах тих, хто чинить насильницькі дії. Політики та аналітики курсують між полюсами умиротворення агресора та недопущення подальшої ескалації насильства, з одного боку, та воєнничої готовності вести нещадну боротьбу з ним, з іншого боку. Філософські дискусії спрямовані не лише на критичний аналіз використання насильства, у якому шліфуються моральні аргументи, а й на пошук того, що може протистояти насильству.

Антиподом насильства є альтруїстичні акти, які спрямовані на допомогу іншим, на утримання від дій, що можуть завдавати шкоду і страждання іншим. Чи здатний альтруїзм бути дієвим механізмом протистоян-

ня злу? Чи можуть альтруїстичні інтенції бути у фундаменті суспільства, у якому мінімізують страждання та реалізують турботу про громадян?

Пошук відповідей на ці запитання спонукає звернутися до концептуального бекграунду досліджень феномену альтруїзму, який містить дескриптивні та прескриптивні теорії, аналіз яких дозволяє побачити відмінності між біологічним, психологічним та поведінковим альтруїзмом (Schramme, 2017, р. 206–207). Біологічний альтруїзм як різновид еволюціоністських концепцій пояснює допомогу іншим через різні біологічні механізми. Однак для нормативної теорії, яка формувала б приписи моральної поведінки, такий концепт не має вирішального значення, оскільки він не бере до уваги моральні стани свідомості особистості, зокрема її інтенційність, а зосереджується на неогоїстичній та взаємовигідній поведінці, яка може призводити до репродуктивного успіху групи особин.

Поведінковий альтруїзм – це теоретичний підхід, який у розгляді результатів конкретних дій, зокрема різних форм співпраці, визначає альтруїзм як поведінку, що приносить користь іншим та завдає певних утрат агентів дії. На цьому концепті вибудовують різні теорії поведінкової економіки, однією з проблем яких є консеквенціалістська зосередженість на короткострокових та довгострокових наслідках дії – сукупності ви-

трат у напрямі максимізації добробуту без урахування моральних почуттів, зокрема взаємності, щедрості, довіри (Bowles, 2016).

Психологічний альтруїзм – це концепція, яка пояснює альтруїзм як мотивацію до збільшення благополуччя іншого. Трактують цю концепцію, власне, як психологічної відбудовується з огляду на те, що вона апелює до особливих ментальних станів індивіда – намірів та мотивів принести користь іншому. Тому альтруїзм тут означає діяти через турботу про добробут інших людей, де турбота про іншого є самоціллю, а не інструментальною цінністю (Schramme, 2017, p. 208).

Нормативні теорії беруть за основу психологічне розуміння альтруїзму як "внутрішнього" прийняття нормативної сили моральних вимог, спрямованих на турботу про інших, та неуходження інших в особливих ситуаціях. Отже, нормативне розуміння альтруїзму вбирає в себе й особливу мотивацію до дії заради блага іншої людини, й афективні та когнітивні складники. Когнітивність альтруїзму виявляється не лише в здатності розрізнити правильне і неправильне, добре та погане, а й у визнанні іншої людини як вищої цінності, як такої, що має безумовну моральну значущість. Афективність альтруїзму виявляється у співчутті, емпатії до іншої людини (Schramme, 2017, p. 206–209). Отже, виникає низка питань: що таке емпатія, чим вона відрізняється від симпатії та співчуття, як вона виявляється в моральній свідомості, якою є її роль у моральній діяльності, як її можна розвивати, чи може вона слугувати запобіжником насильства?

Огляд літератури. В останні три десятиліття відбуваються жваві дискусії щодо можливостей подолання різних видів насильства на шляхах побудови суспільства добробуту та взаємної турботи. У працях сучасних європейських та американських дослідників (Боулза С., Дарвола С., Матраверса Д., Нагеля Т., Шрамме Т. та ін.) актуалізовано питання альтруїстичної поведінки, ролі моральних почуттів у формуванні турботливого ставлення до інших. Дослідження Ноддінг Н. та Гоффмана М. висвітлюють можливості розвитку емпатії та альтруїстичної поведінки в процесах морального виховання. Роботи Гемінгтона М., Слоута М., Хельд В. визначають важливість емпатії в міжлюдських стосунках, демонструють можливості етики турботи в окресленні індивідуальних та суспільних вимірів моралі, позначають перспективи етики турботи в осмисленні подолання насильства.

Мета дослідження – з'ясувати роль і значення емпатії у формуванні суспільства турботи та виявити її потенціал у протидії політичному насильству.

Методи

У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для з'ясування сутності емпатії, її ролі у формуванні моральної свідомості та моральної діяльності; систематизації різних уявлень про емоційні реакції людини та можливості турботливих відносин у сучасному суспільстві. Аналіз проблем політичного насильства та можливостей його подолання здійснено в міждисциплінарній інтеграції культурологічного, філософсько-етичного та психологічного знання.

Результати

Доволі цікавим є той факт, що термін "емпатія" з'явився в англійській мові, з якої далі поширився і в інші європейські мови лише у ХХ ст. Цей термін ввів у науковий обіг психолог Едвард Тітченер в 1909 р., який перекладав з німецької на англійську мову роботу німецького філософа та психолога Теодора Ліппса "Einführung, Inner Imitation, and Organic Feelings". Т. Ліппс

вибудовував психологічну теорію мистецтва, що ґрунтувалася на понятті "вчування" – "Einführung", яким в естетичній традиції, починаючи від Й. Г. Гердера, позначали особливий зв'язок між активним психічним життям суб'єкта та неживим світом об'єкта (Matravers, 2017, p. 77).

У дослідженні таких зв'язків перенесення відчуттів емоцій суб'єкта на естетичний об'єкт Ліппс позначає терміном "вчування" / "Einführung" / "емпатія": "Я не відчуваю себе стосовно речі як щось відмінне від неї, радше я в ній... Це те, що я маю на увазі під емпатією: відмінність між мною і об'єктом зникає або, скоріше, її ще немає" (цит. за: Matravers, 2017, p. 80). Під час тривалого споглядання естетичного об'єкта у свідомості суб'єкта актуалізується ідеальне, споглядальне "я", яке може відрізнитися від справжнього "я" з його справжніми ідеями, думками, мотивами, почуттями тощо. Однак принципово важливим є те, що естетична концепція емпатії Ліппса уможливила поворот у розумінні емпатії: від міркувань про специфічне почуття до об'єкта краси до розмислів про особливе почуття до людини, захоплення нею. Таке усвідомлення ставлення до іншого заклало підвалини неестетичного розуміння емпатії Е. Тітченера, яку він метафорично визначав як "м'язи розуму", за допомогою яких ми в уяві бачимо і переживаємо специфічні стани і почуття інших людей, зокрема серйозність, гордість, велич тощо (Matravers, 2017, p. 80–81).

Але, незважаючи на те, що термін "емпатія" введено в обіг лише на початку ХХ ст., це не означає, що осмислення емпатії не відбувалося в західній філософії. Девід Г'юм у "Трактаті про людську природу" та Адам Сміт у "Теорії моральних почуттів" писали про симпатію та співчуття як специфічні моральні почуття, за допомогою яких ми здатні відчувати біль і страждання інших. Сьогодні можна побачити термінологічну плутанину в описі почуттів, однак є принципова відмінність між емпатією та симпатією, на яку влучно вказує американський філософ моралі Майкл Слоут. Емпатія пов'язана із переживанням того, як інша людина переживає страждання, отже, "емпатія передбачає, що почуття іншого (мимоволі) пробуджуються в нас самих, наприклад, коли ми бачимо, що іншій людині боляче. Це ніби її біль вторгається в нас..." Симпатія виникає стосовно того, хто переживає страждання, а тому "ми також можемо лише пожаліти людину, яка страждає від болю, і щиро побажати їй всього найкращого" (Slote, 2010, p. 15).

Схоже розрізнення можна побачити в американському філософі моралі Стівена Дарволла, який зазначає, що емпатія виявляється в тому, як людина відчуває переживання іншої людини, уявляючи її страждання та небезпеки, тоді як симпатія є способом піклування про іншого. Емпатія – це те, "як речі виглядають з перспективи іншого", симпатія – "з перспективи того, хто піклується" (Darwall, 2002, p. 51).

Емпіричні дослідження, проведені психологами у ХХ столітті, засвідчують, що емпатія відіграє вирішальну роль у розвитку достеменною альтруїстичної турботи про інших. Саме емпатія спонукає до діяльнійшої допомоги нужденним і тим, хто страждає, на відміну від ординарного співчуття, яке викликає стан дистресу в того, хто споглядає страждання інших і може вийти із такого негативного стану через дистанціювання від тих, хто в біді. Отже, емпатія є діяльнішим виявом альтруїзму на відміну від співчуття, яке може мати егоїстичні інтенції (Slote, 2010, p. 16).

Висновки психології щодо сутності емпатії були взяті за основу міркувань для побудови нормативних теорій моралі. Сучасні теоретики етичного сентименталізму

дійшли згоди в тому, що емпатія відіграє важливу роль у розвитку моральної свідомості особистості в когнітивному та афективному аспектах. По-перше, здатність сприймати думку іншого є важливою для обґрунтування нормативних моральних суджень. По-друге, уміння співчувати іншій людині, відчувати її біль та її потреби, є важливим для формування мотивації щодо полегшення страждань інших (Schramme, 2017, р. 212–213).

З огляду на це, емпатія відіграє й особливу роль у реалізації морального вчинку, спрямованого на благо іншої людини. Оскільки емпатія є здатністю поставити себе на місце іншої людини, вона дозволяє формувати практично-раціональні судження щодо універсальної вимоги визнання інших. І це, за висловом видатного американського філософа Томаса Нагеля, "дозволяє поширити цей об'єктивний інтерес на потреби та бажання людей загалом або на потреби та бажання будь-якої конкретної особи" (Nagel, 1978, р. 83). Із цього випливає нормативна вимога допомоги іншому, хто опинився в складній ситуації так само, як і мати можливість отримати допомогу від інших, якщо б ви самі потребували такої самої допомоги (Nagel, 1978, р. 84). При цьому емпатію, як і альтруїзм, розглядають теж у двох її вимірах – когнітивному, як інтелегібельну здатність розуміти почуття інших, та емоційному, як здатність переживати почуття інших людей як свої власні. Обидва виміри емпатії є важливими для діяльній допомогі тим, хто опинився у скрутній ситуації. "Емоційна" емпатія є дієвим мотиваційним чинником для взаємодії з іншим, реалізації безпосередньої допомогі або утримання від шкідливих дій. "Когнітивна" емпатія через узагальнення розуміння потреб інших здатна формувати основу для політичних та управлінських рішень щодо інституційної допомогі вразливим групам людей (Hamington, 2017, р. 266).

Розглядаючи роль емпатії в міжлюдських відносинах, для розуміння її сутності радять взяти до уваги висновки американського філософа моралі Моріса Гемінгтона. По-перше, емпатія дозволяє вийти за рамки стереотипів, оскільки вона актуалізується як реакція на конкретну людину або конкретні групи людей, їхні унікальні історії, а не на абстрактне поняття нужденних чи жертв. Тим самим підживлюється моральна мотивація допомагати. По-друге, емпатія відображає онтологію моралі з інших позицій, ніж склалися в базових концептах нормативної етики, яка розглядала морального суб'єкта як автономного агента. Емпатія лежить у фундаменті моралі взаємозалежних суб'єктів у їхніх взаємовідносинах, чутливих до контекстів окремих дій. Отже емпатія і турбота надають засоби для спільних справ, об'єднуючи людей з різними ідентичностями. По-третє, емпатія є основою моральної діяльності, оскільки вона запускає в дію механізми допомогі іншим. Отже, мораль не обмежується станами свідомості, а втілюється в моральному ставленні до іншого та в моральній дії. По-четверте, емпатія стимулює моральний прогрес, оскільки емпатична уважність здатна викликати співчуття до тих людей, які в межах нормативної етики перебували за межами морально дозволеного. Прикладом зміни моральних оцінок, які відбувалися, зокрема, й через публічне чи приватне зізнання деяких осіб, є трансформація регуляції сексуальних відносин. По-п'яте, емпатія створює можливість для розширення кола турботи через екстраполяцію на інших переживання власних негативних тілесних станів, які є універсальними (голод, холод, хвороби, біль від ушкодження), що закріплює відчуття та розуміння нашої спільності (Hamington, 2017, р. 267–268).

Оскільки емпатія відіграє важливу роль у моральній свідомості особистості та її моральній діяльності, важливими є дослідження можливостей розвитку емпатії як рушійної сили моралі, з одного боку, та як мотиваційного та когнітивного чинника, що можуть бути дієвими в допомозі нужденним та постраждалим у результаті різних трагедій, з іншого боку. Доволі цікавим є вивчення емпатії як засади етики турботи, яке провів Мартін Гоффман. Американський психолог розглядає кілька стадій розвитку емпатії, які пов'язані із просоціальними, альтруїстичними та моральними мотиваціями. Якщо перші вияви "емпатії" в маленької дитини відбуваються через емоційне "зараження" і є певною мірою мімікрією, коли немовля плаче через плач іншої дитини, то усвідомлена форма емпатії зростає із набуттям лінгвальних навичок та особистого досвіду дитини. Такий досвід не обов'язково може бути досвідом переживання власних страждань чи їх спостереження, цьому може сприяти слухання історій, читання вголос книжок спочатку дорослими, згодом самостійно. Так дитина вчиться проектувати переживання інших на себе, не втрачаючи власної ідентичності. Зі зростанням когнітивних здібностей та досвіду дитина вчиться співчувати не лише тому, що актуально відчують інші, але й уявляти реакції інших на її можливі дії стосовно них. І нарешті, дитина починає усвідомлювати наявність груп людей, які об'єднані спільним способом життя, обставинами, інтересами та спільними цілями. І в розрізненні таких груп вона вчиться відчувати співчуття до нужденних, хворих, пригноблених, безпритульних тощо як до певного, іноді маргіналізованого класу людей, а не окремих індивідів (Hoffman, 2000, р. 29–110).

Розвитку моральної мотивації, за Гоффманом, повинні сприяти батьки або ті, хто бере участь у вихованні дітей за допомогою "індуктивної дисципліни" (Hoffman, 2000, р. 150), яка відрізняється від традиційних дисциплінарних практик погроз та моралізування через нагадування приписів і заборон. Гоффман використовує поняття "індукції" в психологічному сенсі для позначення певного спонування до процесу або дій, спрямованих на спричинення певних реакцій та поведінки людини. Така дисциплінарна техніка покликана привертати увагу дитини до страждань жертви шкоди за допомогою емпатійної схильності дитини, застосовуючи всі механізми, які здатні викликати емпатію. І якщо дитина сама спричиняє комусь шкоду, "індукція" створює умови для відчуття провини на основі емпатії, переживання почуття неповаги до себе за несправедливе заподіяння шкоди іншій людині (Hoffman, 2000, р. 151). Оптиміальний тиск на дитину для зупинення шкоди, певна наполегливість або відстороненість від вияву любові, висловлювання розчарування та несхвалення шкідливих дій, моральне порівняння, формування бажання постати моральним зразком, яким інші можуть захоплюватися, повинні сприяти не розвитку поступливості, слухняності чи підпорядкування дитини волі іншого, а саме зміни почуттів щодо інших – розвитку співчуття та співпереживання, контролю за своєю поведінкою з огляду на почуття інших. Тим самим відбувається розвиток моральної мотивації та моральне вдосконалення особистості в сім'ї (Hoffman, 2000, р. 159; 288–290).

"Індуктивне навчання" може продовжуватися в інститутах освіти, у яких через долучення до кращих зразків мистецтва, читання художньої літератури, перегляд та обговорення фільмів і ТВ-програм, міжнародну академічну мобільність відбувається культивування чуйності та усвідомлення масштабів впливу дій або короткострокових і віддалених наслідків бездіяльності (як своєї, так

і різних спільнот, урядів) на життя та благополуччя інших, зокрема тих людей, які істотно віддалені в просторі і часі. Важливу роль у такій моральній соціалізації відіграють візуальні медіа, оскільки вони здатні передавати вираз основних універсальних емоцій на обличчях акторів чи учасників різних шоу, а реципієнти відповідно через власну міміку здатні емоційно реагувати на життєві події. Тим самим актуалізується почуття єдності та співпереживання, зокрема й представниками інших культур, відбувається критичне переосмислення стереотипів, упереджень ворожості та ненависті щодо представників інших груп (Hoffman, 2000, p. 295, 298).

Схожий підхід до морального виховання, що пов'язує із розвитком емпатії, пропонує американська дослідниця питань освіти та одна із засновниць етики турботи Нел Ноддінгс. Вона потрактує моральне виховання як процес, що має складатися з чотирьох складників. На першому етапі вчитель моделює ситуацію та власним прикладом демонструє турботливе ставлення і співчуття. Наступний етап передбачає діалог, активну комунікацію, у якій є змога обговорювати моральні дилемні ситуації і вчитися слухати іншого в процесі обґрунтування правильного морального рішення. Третій етап пов'язаний із закріпленням навичок турботи на практиці через співпрацю, взаємну допомогу у виконанні завдань у малих групах, участь у громадських роботах тощо. Завершальним етапом є "конфірмація" – підтвердження, доведення моральності своїх дій через пояснення моральності своїх мотивів (Noddings, 2002, p. 15–18). Отже, така практика морального виховання покликана формувати в дітей уміння розпізнавати та передбачати потреби інших, розуміти власні дії та вчинки інших людей. І це, на думку Ноддінгс, дозволяє сподіватися на те, що такі діти, про яких добре піклуються, будуть нездатні в майбутньому до актів насильства, обману та зневаги до інших (Noddings, 2002, p. 154).

Отже, розвинута емпатія задає можливості для емпатійної турботи про інших та формування суспільства турботи. На початку XXI ст. у соціально-філософському дискурсі розвивається та усталюється новий напрям міждисциплінарних досліджень – етика турботи, теоретичні підвалини якої закладено в останні два десятиліття XX ст. такими теоретиками фемінізму як Керолл Гілліган, Нел Ноддінгс, Джоан Тронто. Хоча сучасна етика турботи залишає свій генетичний зв'язок із ідеями фемінізму, що були пов'язані, по-перше, із критикою деонтологічної та консеквенціалістської етики як такої, що імпліцитно надавала перевагу упередженням панівної маскуліної ідентичності, і, по-друге, обґрунтуванням особливої ролі емоцій в моральних судженнях, оцінках та діях, проте не обмежується цим.

Складність та комплексність суспільного та приватного життя потребує різних міркувань у розв'язанні моральних проблем. Консеквенціалістська та деонтологічна етика є радше теоріями справедливості, яка має перспективи реалізації через принципи неупередженості, раціональності, рівності та права людини. Консеквенціалістська етика, що апелює до максимізації блага як бажаного наслідку соціальних дій, виявляє свою спроможність у вирішенні різних економічних питань та виробленні рішень щодо підтримки чи зміни політичних інститутів. Деонтологічна етика виявляє свій конструктив у вирішенні питань морально належного та забороненого, що є дотичними до правової сфери регуляції відносин. Етика чесноти охоплює широке коло питань, пов'язаних зі сферою міжлюдської взаємодії від сім'ї і друзів до різних спільнот, ураховуючи широкі контексти політики як здатності людей жити та взаємодіяти разом.

Етика турботи, що виникає як різновид етики чесноти, бере до уваги не лише академічні настанови теорії моралі, а й багатий моральний досвід учасників таких взаємодій, доволі часто драматичних. Моральні оцінки, міркування та нормативні приписи формуються з огляду на досвід постраждалих, їхніх почуттів, намірів та переконань, який вони висловлюють прямо або через репортажі й публіцистику, літературні чи художні розповіді. Тим самим, дослідники моральних проблем сучасного суспільства можуть зробити більш перспективні реальні кроки в розвитку прикладних теорій практик охорони здоров'я, соціальної допомоги, національної оборони, безпеки та правопорядку, політичних протестів та громадянської активності, ніж міркування, які будуть вироблятися, за влучним визначенням американської дослідниці етики турботи Вірджинії Хельд, "в антисептичній атмосфері чистої раціональності або чистої теорії моралі" (Held, 2008, p. 148). Як наслідок, можуть формуватися моральні судження щодо конкретних дій, які ґрунтуються не лише на раціональних установах, але й на почуттях емпатії та співчуття.

Отже, сучасна етика турботи зосереджує увагу на взаємовідносинах та контекстах стосунків, ролі емоцій, емпатії зокрема, у діяльній допомозі іншим, розширенні кола турботи про інших. Зосереджуючись на емоційному та когнітивному аспектах емпатії, етика турботи здатна окреслити індивідуальні та суспільні (політичні) виміри моралі (Slote, 2007, p. xiii). Тим самим може бути закладений фундамент для розв'язання проблем у сфері охорони здоров'я, освіти, навколишнього середовища, бізнесу, соціальної політики (Hamington, 2017, p. 264), правопорядку та національної оборони.

З огляду на такі перспективи етика турботи задає можливості для аналізу досвіду різних форм насильства, зокрема скоєного під час війн, етнічних чисток і геноциду, терористичних атак тощо. Ураховуючи особливу чутливість такої проблематики, у такому дослідженні важливо дотримуватися певного балансу досвіду насильства: брати до уваги не лише позиції жертв, до яких доволі швидко виникає співчуття, а й відчуття тих, хто його коїть (Held, 2008, p. 157–158). І це дозволить значно ширше побачити контексти конфліктів, що дасть змогу, по-перше, зрозуміти причини політичного насильства, відкоригувати сценарії їх розв'язання, розробити політичні та правові механізми запобігання майбутнім конфліктам. Так, В. Хельд у своїй книзі "Чим поганим тероризм. Мораль та політичне насильство" зазначає, що глибокий аналіз терористичної атаки 11 вересня 2001 р. актуалізував цілу низку гострих питань, пов'язаних із розумінням його сутності, а саме: яка межа, що розділяє виправдану самооборону від морально не виправданого тероризму; що означає навмисність чи ненавмисність застосування насильства для виконання різних завдань; у чому полягає відмінність між "невинними" жертвами та "законними" цілями; чи є у класифікації терористичних дій обов'язкова прив'язка до жертв нон-комбатантів; чи є обґрунтованими права на самовизначення суспільств; як подолати аморфність міжнародного права та неспроможність наддержавних інституцій ефективно реагувати на конфлікти, уникаючи катастроф; у якій спосіб узгодити міжнародне право щодо стандартів "гуманітарної інтервенції" та її моральної виправданості тощо (Held, 2008, p. 13–25, 38, 44–48).

Через активізацію терористичних атак на Західний світ загострилося питання формування моральної оцінки тероризму з огляду на причини, які викликали незадоволення й образу тих, хто коїв терористичні акти. Репортери-документалісти та дослідники досвіду

ізраїльсько-палестинського конфлікту зазначають, що почуття приниження та сорому підживлюють конфлікт і помсту ефективніше, ніж будь-які інші чинники. Як зазначає Хельд, симпатія до палестинців виникла не тільки через ситуації економічної збитковості регіону та знищення реальної політичної влади, але й через "приниження" культури: усвідомлення економічної слабкості регіону на тлі славетного інтелектуального та мистецького минулого сприймається представниками ісламського світу як "приниження" традиційної ісламської культури як нездатної протистояти натиску агресивної капіталістичної культури та західного способу життя (Held, 2008, р. 26–27). Не дивно, що саме почуття приниження знаходять свій відгук у свідомості представників західної цивілізації. Екстраполяція такого почуття на власний досвід людини, вихованої на цінностях європейської культури, викликає емпатійну силу та співчуття до тих, кого принижують, оскільки людина західної культури приниження пов'язує із втратою людської гідності, утиском самоповаги. Що, власне, й викликає почуття солідарності із тими, кого принижують, і гніву проти їхніх ворогів. Проте не можна ігнорувати факт можливих маніпуляцій свідомістю громадян, коли терористів та спільноти, до яких вони належать, перетворюють на жертви. Прикладом цього є терористичний напад на Ізраїль 7 жовтня 2023 р., одним із наслідків якого була хвиля антисемітських нападів у країнах Західної Європи та США, а також масові акції підтримки "палестинського народу", не в останню чергу інспіровані академічною елітою лівацького штибу. Іншим прикладом є ситуація російсько-української війни, яка загострила проблему "скасування" російської культури на міжнародній арені та спроби її репрезентантів виставляти себе з позицій жертви. Очевидно, що такі цинічні маніпуляції викликають ретравматизацію реальних жертв війни, завдаючи їм нестерпного болю (Маслікова, 2023, с. 6).

По-друге, художні зображення, літературні та публіцистичні твори потужно впливають на почуття емпатії глядачів та читачів, не дозволяють поглинути у вирі замовчування болю жертв сучасних геноцидів та жахливих умов їхнього життя після трагедії. Прикладом таких розповідей є репортажні книги Войцеха Тохмана "П'яння півнів, плач псів" про особисті історії страждання жителів Камбоджі після геноциду, скоєного червоними кхмерами, "Сьогодні ми намаємо смерть" про спроби подолати психологічну травму масових убивств тутсі в Руанді, "Ти наче камінь їла" про напружену в емоційному сенсі роботу антропологів, які ідентифікують жертв "етнічних чисток" у Боснії; книги Славенки Дракулич "Вони б мухи не скривдили" та "Війна всюди однакова", у яких авторка намагається з'ясувати причини, які перетворили звичайних людей на воєнних злочинців, що коїли злочини проти людства та "етнічні чистки" під час Боснійської війни в 90-х роках ХХ ст., крізь призму біографій конкретних людей описує досвід травматизації жінок через з'валтування, страждання біженців тощо; збірка есе "Дивлячись на чужі страждання" Сьюзен Зонтаг, яка актуалізує питання впливу фотографій війни і насильства на свідомість, як вони здатні формувати різні почуття, зокрема й емпатії до жертв, бути інструментом політичних маніпуляцій та зупиняти війни.

Сьогодні в Україні з'являється багато книг, у яких емоційно фіксують жахливі реалії російсько-української війни. Важливим свідченням першого року повномасштабного російського вторгнення в Україну, яке не просто вводить читача в жах насильства та виносить окремі історії на "суд громадської думки", але й надає сподівання на майбутню відплату злочинцям у юридичних

судах є збірка репортажів "Найстрашніші дні мого життя", написана українськими та іноземними аналітиками, журналістами та юристами. Проте війна триває й усвідомлення наслідків цієї війни, злочини якої в травні 2023 р. Парламентська асамблея НАТО визнала геноцидом проти України, ще попереду. Але в будь-якому разі такі фіксації досвіду страждань необхідні для тих, хто сьогодні працює в напрямі реабілітації жертв політичного терору та геноцидів, хто задіяний у пошуках механізмів справедливого покарання воєнних злочинців, хто ставить питання про способи відшкодування моральної шкоди, завданої насильством, хто мусить покласти край практиці замовчування злочинів та анонімізації жертв і їхніх страждань, яка наражає жертви на постійну ретравматизацію, хто після розв'язання конфлікту вибудовує нові умови для спільного життя вцілілих.

По-третє, усі ці складні напрями діяльності необхідні не лише тим, хто вижив після політичного терору і геноциду, але й потенційно всьому людству для того, щоб страшні злочини насильства не повторювалися. Тому такі книги, фото- та відеорепортажі, мистецькі проекти потрібні як дидактичний матеріал у моральному вихованні громадян для превенції політичного терору в будь-яких його формах. Такі сповнені болу історії здатні розвивати емпатію, співчуття до страждань інших, чуйність до потреб інших, що може слугувати запорукою турботливих стосунків. Взаємодія громадян, орієнтованих на такі турботливі стосунки, уже сьогодні активно та ефективно себе заявляє через різні громадські організації, що виконують соціальні функції. В Україні засвідчили таку ефективність різні волонтерські спільноти, благодійні організації, культурні та освітні інституції, задіяні в активній підтримці військових, поранених, ВПО, постраждалих від військових дій, у відбудові зруйнованої інфраструктури та в реалізації завдань культурної дипломатії (Маслікова, 2023, с. 4–5). Уже одинадцятий рік російсько-української війни можна спостерігати сталі зв'язки довіри між громадянами, різними волонтерськими спільнотами, військовими, що перебувають на "нулях", які можна схарактеризувати як "допомога тим, хто допомагає захищати тих, хто нас захищає": вже стала звичною практика донатити кошти волонтерам (особливо після жорстоких ракетних атак), які оперативне постачають військовим засоби захисту та інші необхідні речі.

Отже, етика турботи має потенціал для розуміння та облаштування такого турботливого суспільства, у якому співіснують різні спільноти та відкриті можливості для участі в економічному, політичному й громадському житті; діяльність інститутів соціальної допомоги, догляду, освітні та культурні інститути перебувають у центрі, а не на периферії соціальної уваги та впливів; система права та культурна дипломатія є кращими шляхами до мирного життя і мінімізації загроз насильства та його привабливості.

Дискусія і висновки

Міждисциплінарне дослідження емпатії дозволяє стверджувати, що емпатія відіграє значну роль у розвитку альтруїстичної турботи про інших та в обґрунтуванні нормативних моральних суджень щодо формування мотивації для полегшення страждань не лише тих, хто перебуває в зоні уваги діючого суб'єкта, але й уразливих груп людей. Когнітивна характеристика емпатії, що виявляється в здатності розуміти почуття інших, та її емоційна природа, яка виявляється в здатності переживати почуття інших як свої власні, постають дієвими чинниками для індивідуальної та інституційної допомоги тим, хто страждає. Культивування емпатії можлива через

спеціальні техніки морального виховання ("індуктивне навчання", моделювання ситуацій, дискусії навколо дилемних ситуацій, закріплення навичок турботи про інших у спільних проєктах, визнання своєї моральної позиції), і це задає позитивні перспективи формування турботливих взаємовідносин громадян. Етика турботи як міждисциплінарний напрям дослідження міжлюдської взаємодії містить потужний потенціал для розв'язання проблем практик охорони здоров'я, соціальної допомоги, національної оборони та безпеки, політичного та громадянського життя, політичного насильства, скоєного під час війн, геноциду, тероризму. Дослідження емпатії в контексті етики турботи, дозволяють стверджувати, що емпатія є важливим чинником протидії насильству. Емпатія набуває своєї мотиваційної сили під час документування актів насильства та в процесі сприйняття мистецьких і літературних творів, документальних репортажів, що містять фіксації досвіду страждань. Емпатія є необхідною для тих, хто допомагає в реабілітації жертв політичного насильства та геноцидів; для тих, хто залучений у пошуки механізмів справедливого покарання воєнних злочинців та здійснення справедливого відшкодування моральної шкоди жертвам політичного насильства; для тих, хто після завершення конфліктів створює умови спільного життя вцілілих. Емпатія є тим фундаментом, на якому може бути побудоване суспільство турботи, у центрі якого – безумовна цінність людського життя, повага, взаємна довіра та допомога, а кращими шляхами до мирного життя спільнот є система права та культурна дипломатія.

Список використаних джерел

- Maslikova, I. (2023). Міжнародне співробітництво у сфері культури в умовах російсько-української війни: культурологічний аспект. *Українські культурологічні студії*, 1(12), 4–9.
- Bowles, S. (2016). *The moral economy. Why good incentives are no substitute for good citizens*. Yale University Press.
- Darwall, S. (2002). *Welfare and Rational Care*. Princeton University Press.

- Hamington, M. (2017). Empathy and care ethics. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 264–272). Routledge.
- Held, V. (2008). *How terrorism is wrong: morality and political violence*. Oxford University Press.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge University Press.
- Matravers, D. (2017). Empathy in the aesthetic tradition. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 77–85). Routledge.
- Nagel, T. (1978). *The possibility of altruism*. Princeton University Press.
- Noddings, N. (2002). *Educating moral people: a caring alternative to character education*. Teachers College, Columbia University.
- Schramme, T. (2017). Empathy and altruism. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 203–214). Routledge.
- Slote, M. (2007). *The ethics of care and empathy*. Routledge.
- Slote, M. (2010). *Moral Sentimentalism*. Oxford University Press.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the pain of others*. Farrar, Straus and Giroux.

References

- Maslikova, I. (2023) International cooperation in the field of culture in the conditions of the russian-ukrainian war: cultural aspect. *Ukrainki kulturolohični studii*, 1(12), 4–9 [in Ukrainian].
- Bowles, S. (2016). *The moral economy. Why good incentives are no substitute for good citizens*. Yale University Press.
- Darwall, S. (2002). *Welfare and Rational Care*. Princeton University Press.
- Hamington, M. (2017). Empathy and care ethics. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 264–272). Routledge.
- Held, V. (2008). *How terrorism is wrong: morality and political violence*. Oxford University Press.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge University Press.
- Matravers, D. (2017). Empathy in the aesthetic tradition. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 77–85). Routledge.
- Nagel, T. (1978). *The possibility of altruism*. Princeton University Press.
- Noddings, N. (2002). *Educating moral people: a caring alternative to character education*. Teachers College, Columbia University.
- Schramme, T. (2017). Empathy and altruism. *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (Heidi Maibom, Ed.) (p. 203–214). Routledge.
- Slote, M. (2007). *The ethics of care and empathy*. Routledge.
- Slote, M. (2010). *Moral Sentimentalism*. Oxford University Press.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the pain of others*. Farrar, Straus and Giroux.

Отримано редакцією журналу / Received: 15.04.24
Прорецензовано / Revised: 25.04.24
Схвалено до друку / Accepted: 25.04.24

Iryna MASLIKOVA, DSc (Philos.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-9463-5223
e-mail: i.i.maslikova@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EMPATHY AS A COUNTER TO POLITICAL VIOLENCE: TOWARDS A CARING SOCIETY

Background. *The article outlines the conceptual landscape of altruism research, which allows explaining the differences between biological, behavioral and psychological altruism, identifying its specific features and mapping out the prospects for interdisciplinary research on empathy. The article highlights the history of the concept of "empathy" and clarifies its difference from sympathy and compassion.*

Methods. *The importance of empathy for the substantiation of normative moral judgments and the formation of motivation to alleviate the suffering of others is revealed on the basis of the findings of modern psychology. Emphasis is placed on the cognitive (the ability to understand the feelings of others) and affectional (the ability to experience the feelings of others as one's own) characteristics of empathy, which are effective motivational factors for individual assistance to others and which serve as a basis for the formation of political and managerial decisions on institutional assistance to vulnerable groups of people.*

Results. *An attention is focused on the importance of empathy for moral consciousness and moral action. The article considers the possibilities of developing empathy through moral education techniques ("inductive discipline", modelling, discuss dilemma situations, improvement of caring skills through cooperation, "confirmation"), which are being developed by moral psychologists and representatives of care ethics as a new interdisciplinary research field on the formation of caring relationships between citizens. The article reveals the prospects of care ethics in solving problems, which are arising in the practices of health care, social assistance, national defence and security, political protests and active participation in civic life. The research potential of care ethics to analyse the experience of various forms of political violence, which were committed during wars, genocide, and terrorism is determined. Taking into account the contexts of specific acts of political violence will allow us to better understand the causes of political violence, develop algorithms for resolving such conflicts and mechanisms for their prevention.*

Conclusions. *An important factor in countering violence is empathy, which is actualised when acts of violence are documenting and through the perception of works of art, reportages, and literary stories that document the experience of suffering. This practice is necessary for those are involved in the rehabilitation of victims of political terror and genocide, those who seek mechanisms for fair punishment of war criminals and compensation for moral damage to victims of violence, those who build conditions for survivors to live together after the war. Development of empathy creates conditions for mutual trust, respect and assistance, which are the foundations of a caring society.*

Keywords: *empathy, altruism, compassion, violence, war, genocide, care ethics, caring society, moral sense, moral activity.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.